

## O NEKIM »APOLOGETSKIM« PRIKAZIMA U POVIJESTI

U povodu članka D. K e r m a v n e r a, O najnovješi apologiji hrvaške narodne stranke, HZ XVIII, 1965.

*Vera Ciliga*

Na neka pitanja o kojima sam raspravljala u vezi s Narodnom strankom i južnoslavenskom problematikom<sup>1</sup> osvrnuo se Dušan Kermavner u žučnom tonu, što već i sam naslov njegova polemičkog članka: »O najnovješi apologiji hrvaške narodne stranke«, posvjedočuje. Iako njegova polemika obiluje ličnim momentima, namjeravam se zadržati tek na onim pitanjima na koja sam još u mojoj raspravi ukazala i koja sam ondje nastojala riješiti.

Razdoblje moga istraživanja, od 1866—70, diktirala je tematika južnoslavenskog pitanja u vrijeme Sisačkog i Ljubljanskog sastanka, a ne želja za »apologetskim« prikazom politike Narodne stranke — kako bi to pristrano želio čitaoca uvjeriti Kermavner. On, naime, nije zadovoljan s razdobljem koje sam odabrala. U nadi da bi istraživanje južnoslavenske problematike u početku 1860-tih godina ispalo manje povoljno za Narodnu stranku, K. to podjednako u svojoj polemici ističe i zahtijeva da se upravo to razdoblje obradi. Ovaj zahtjev bio bi još nekako razumljiv da je južnoslavenska problematika u početku 1860-tih godina značajna za rješavanje pitanja vezanih uz Ljubljanski sastanak. Pa iako to nije slučaj K. je ipak zaključio da sam moja istraživanja krivo »omejila«.

Međutim, jedna od najvećih zamjerki koja se može Kermavneru postaviti, upravo je pomanjkanje »omeđenosti« u njegovu vlastitom izlaganju. Kermavner, naime, s pomoću podataka iz jednog razdoblja daje prikaz događaja u sasvim drugom razdoblju, u kojem oni zaista nisu više uopće važni. Ukoliko te podatke donosi i bez datiranja, pomutnja je zaista potpuna. Nadalje, iako se voli služiti izrazima »zgodovinarska razčlemba ali kritična interpretacija«, on u svojim izlaganjima vrlo često zaboravlja i jedno i drugo i svoje sudove donosi posve općenito, bez razlaganja i pogotovu bez dokumentiranja. No diskusiju s njime najviše otežava činjenica da on o istom pitanju donosi i po dva zaključka koji se međusobno pobijaju. Moguće su to »imperativne okolnosti komentatorskega pisanja«, na koje se Kermavner poziva, ali u svakom slučaju on zna »oceniti prednost ,dveh želez v ognju« i mogućnost da se njima prema potrebi i posluži.

Upravo takva dvostrukost u zaključivanju potakla me je da se u mojoj raspravi osvrnem na neka pitanja u vezi s bečkim hrvatsko-slovenskim stu-

<sup>1</sup> V. Ciliga, Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866—1870), HZ XVII, 1964.

dentskim društvom »Jug«.<sup>2</sup> U društvu je svakako postojao nacionalni spor pa najposlije su članovi društva objavili i protestnu izjavu od 16. I 1869. Na temelju ove izjave, koja je svakako nastala kao posljedica neslaganja hrvatskih i slovenskih studenata, jednako kao i na temelju korespondencije članova društva a i literature došla sam do zaključka da su spor izazvala pravaška načela. Izjava oštro osuđuje pravaško nametanje hrvatskog imena Slovincima i zalaže se zato »da se združita hrvaški in slovenski narod«, ako to okolnosti omoguće, ali samo »po dobrovoljnom dogovoru med brati, nigdar pa po sili celoga enega naroda, ali še manj pozameznega človeka«. A upravo je K. konstatirao da je izjava dana na poticaj narodnjaka i da je bila njihovo djelo a ne slovenskih članova »Jug«-a.<sup>3</sup>

Kada je ovako tačno označio »jugoslovenske politične smernice« Narodne stranke, K. je sam na drugom mjestu, u vezi s istim pitanjem spora u »Jug«-u, zaključio posve suprotno da »hrvaško piemontstvo« i »hegemonsko politično orijentacijo Hrvatov glede na Slovence« nisu zastupali samo pravaši nego su oni bili također značajni i za pristaše Narodne stranke.<sup>4</sup>

Kermavner je osobito nastojao postići utisak kao da je već I. Prijatelj pripisao Narodnoj stranci »hrvaško piemontstvo« i »hegemonske težnje« prema Slovincima. S tim u vezi nisam ja »sama navela«, kako to netačno K. tvrdi, nego je upravo on sam naveo ona mjesta u Prijateljevu djelu s pomoću kojih je to svoje nastojanje želio i dokazati (IV 80 i 86, III 27).<sup>5</sup> Međutim, prema tekstu koji je Kermavner naveo ne može se zaključiti da je Prijatelj ta svojstva pripisao Narodnoj stranci. Na dva označena mjesta (IV 80; 86) Prijatelj govori o tim svojstvima općenito kao o »hrvatskim« i ne pripisuje ih nekoj stranci. Tek na trećem, od Kermavnera označenom, mjestu on više o tim svojstvima ne govori općenito nego ih izričito pripisuje ideologiji Stranke prava.

Na prvom, od Kermavnera označenom mjestu (IV 80) Prijatelj navodi kao jedan od ponajglavnijih uzroka za raspadanje »Jug«-a »da većina mladolslovenskega dijaštva, orientirana rusofilsko, ni soglašala s hrvaškim piemontstvom«. Svakako Prijatelj ovdje govori o »piemontstvu« općenito kao o »hrvatskom« i ne pripisuje ga nekoj stranci. Štaviše, prema ostalim izlaganjima Prijatelja, vjerojatno je on pri tom mislio na pravaše jer tvrdi da je upravo pravaška politika davala ton društvu<sup>6</sup> i da je »starčevićanstvo s svojim hrvaškim piemontskim hegemonizmom« bila ona zapreka o koju su se razbijali svi pokušaji uzajamnosti hrvatskih i slovenskih studenata.<sup>7</sup> Prijatelj nadalje spominje i istup Fr. J. Celestina, a taj je upravo zbog pravaške politike napustio »Jug«.

Na drugom mjestu, koje je Kermavner označio, Prijatelj je u vezi s Levčevim referatom kazao ovo: »Sicer pa se izreka Levec v smislu tedanje

<sup>2</sup> Isto, 96—98.

<sup>3</sup> I. Prijatelj, Slovenska kulturna, politična in slovstvena zgodovina IV, 1961, 600.

<sup>4</sup> Isto IV, 599.

<sup>5</sup> Isto IV, 599.

<sup>6</sup> Isto IV, 61.

<sup>7</sup> Isto III, 171.

Celestinove rusofilске orientacije, ki so jo je bila prilastila tudi većina dunajskega, »mladoslovenskega« dijaštva zoper hrvaško piemontstvo na slovenskem jugu [...]»<sup>8</sup> Svakako Prijatelj i ovdje govori o »piemontstvu« općenito kao »hrvatskom« a »hrvaško piemontstvo na slovanskom jugu« u svakom slučaju može se odnositi samo na ideologiju Stranke prava a ne na Narodnu stranku.

Na trećem od Kermavnera označenom mjestu Prijatelj više ne govori o »piemontstvu« općenito nego ga izričito pripisuje ideologiji Stranke prava kad kaže: »V slovanskom vprašanju korakajo »mladoslovenci« preko jugoslovanstva, takrat malo uspehov obetajočega zaradi domišljave hrvaško-pravaške »piemontske« ideologije, ter zaradi srbske državne neurejenosti [...]« (III, 27) Na temelju ovih, upravo od samog Kermavnera označenih mjesta, došla sam do zaključka da Prijatelj nije »piemontstvo« pripisivao Narodnoj stranci nego Stranci prava.

U svojoj najnovijoj polemici K. je naveo još dva mjesta u Prijateljevu djelu (III, 225; 184) kako bi dokazao da je Prijatelj »piemontstvo« pripisivao Narodnoj stranci (263/4). Oba spomenuta mjesta u vezi su s Ljubljanskim sastankom 1870. i već sam u mojoj raspravi konstatirala da je Prijatelj u vezi s južnoslovenskom problematikom na tom sastanku preuzeo netačnu podjelu N. Radojčića na dvije koncepcije o ujedinjenju Južnih Slavena koje se ne mogu održati.<sup>9</sup> Iz samog Prijateljeva izlaganja o događajima u vezi s Ljubljanskim sastankom ne može se izvesti zaključak da on pripisuje Narodnoj stranci neke »hegemonske« i »piemontske« težnje. Kad Prijatelj govori o Hrvatskoj »kot južnoslovenskom Piemontu«, najvjerojatnije je mislio na hrvatsko državno pravo na temelju kojeg se namjeravalo južnoslovenskoj skupini izboriti što povoljniji državno-pravni položaj u Monarhiji. Međutim, prema zaključcima Sisačkog sastanka, Slovenija i Hrvatska imale su sklopiti Federaciju na temelju istih prava.

Na drugom od Kermavnera označenom mjestu (III 184) Prijatelj ponovo govori o »piemontstvu« općenito i ne pripisuje ga nekoj stranci kad kaže da »so Hrvati v tem momentu opustili svoje piemontske sanje«.

Nadalje se K. ponovo osvrće na mjesta koja je prije u Prijateljevu djelu označio (IV, 80; 86) i nastoji pobuditi dojam kao da je Prijatelj pod oznakom »hrvatski« mislio zapravo na »piemontizam« i »hegemonske težnje« Narodne stranke prema Slovencima. Kermavner, naime, smatra nastojanje narodnjaka da Slovence privuku u zajednički književno-jezični krug sa Srbima i Hrvatima — »piemontskim« i upravo to nastojanje narodnjaka označuje kao »hegemonsku težnju« prema Slovencima.

Kermavner je, dakle, ostao na svom stajalištu da su »piemontstvo« i »hegemonske težnje« prema Slovencima bile značajne za Narodnu stranku pa je i smisao njegove najnovije polemike upravo u nastojanju da ovo svoje stajalište i dokaže. Međutim, upravo je on sam i taj put naveo činjenice koje su u suprotnosti s ovim zaključkom i zapravo ponovo pobija sama sebe. On, naime, kaže da je »opozoril na objektivni položaj Hrvatske, ki ni dosegla niti zedinjavanja svojih treh dežel«, i da je »presodil da tako okrnjena avtonomna Hrvatska si pač ni mogla lastiti pravega »piemontstva«, kajti za »piemont-

<sup>8</sup> Isto IV, 65.

<sup>9</sup> Ciliga, n. dj., 94—96.

ska' vlogu je bila treba uveljavanja lastne državne moći za „prizedinjenje drugih jugoslovenskih dežel“. (263). Slično je prosuđivalo situaciju i samo vodstvo Narodne stranke i zbog tih momenata, usprkos svima svojima »hegemonskim težnjama«, namijenilo »piemontsku« ulogu — Srbiji. Upravo zbog ove dvostrukosti u zaključivanju, zbog mogućnosti da jednim zaključkom može pobijati drugi, K. naziva kritiku metode svoga rada »pseudopolemikom« ocjenjujući je kao posve nepotrebnu jer je i sam konstatirao ono što se u kritici navodi.

Iako korespondencija članova »Jug«-a pa i sama izjava govore o pravaškoj politici, K. ipak naziva moj zaključak da su spor u »Jug-u« izazvala pravaška načela »dezinformacijom«. Štaviše, netačno tvrdi i to da sam sebi dopustila »spremembo smisla« Prijateljstevih izlaganja na temelju kojih sam također došla do tog zaključka. Prema Kermavneru, takva spora u »Jug-u« »nigdar ni bilo«, nego je u njemu bio drugi spor i to s — narodnjacima, koji su svoje »piemontstvo« i »hegemonске težnje« izrazili u nastojanju da pridobiju slovenske članove društva za primanje »hrvatskoga« kao književnog jezika. (267).

Uz naziv »hrvaški knjižni jezik«, K. katkada upotrebljava i naziv »srbohrvaški knjižni jezik«, ali nigdje ne objašnjava razliku u značenju tih dvaju naziva. On mi zamjera da uz njegovu tvrdnju o »hegemonskoj političnoj« orijentaciji Narodne stranke prema Slovencima nisam dodala i ovaj njegov zaključak: da su »oboje (i pravaši i narodnjaci; V. C.) skušali pridobiti slovenske sočlane za sprejem hrvaškoga knjižnoga jezika« (265).

Poznata je činjenica da se Narodna stranka još od vremena ilirizma nije borila za »hrvaški« jezik nego je nastojala oko stvaranja jezika koji bi odgovarao široj južnoslavenskoj koncepciji koju je i politički zastupala. Upravo u tome se ilirska koncepcija i razlikovala od one V. Karadžića čija su nastojanja obuhvatala samo novoštokavski govor. Kada se ilirska koncepcija pokazala neizvedivom, narodnjaci su ponovo želili riješiti pitanje jezika na široj a ne isključivo nacionalnoj osnovi i 1850. u Bečkom sporazumu s V. Karadžićem, prihvatili hrvatsko-srpski kao svoj književni jezik.<sup>10</sup> Narodnjaci su, dakle, nastojali samo oko onoga što su i sami na sebi proveli — oko odricanja posebnog jezika u korist zajedničkog koji bi obuhvatio osim Hrvata još i Srbe i Slovence. Usprkos tome, K. ne povlači upravo nikakvu razliku između pravaškog »hrvačenja« i narodnjačkog »srbohrvačenja« nego dapače tvrdi da u tom pogledu »ni bilo opaziti nobenih razlik med pravaškimi in narodnjaškimi simpatizerji« (262).

Što se tiče političkih koncepcija pravaša i narodnjaka, to odbijam Kermavnerovu tvrdnju da sam mu dala pravo »da je mogoče vso hrvaško politiko tiste dobe označiti kot „pravaško“« (261) kao neispravnu. Ja sam ustvrdila da im je bilo zajedničko tek ishodište tj. državno pravo. Upravo suprotno

---

<sup>10</sup> Usp. Lj. Jonke, Osnovni problemi hrvatskoga književnoga jezika, u 19 st., Književni jezik u teoriji i praksi, Zagreb, 1964, 173—187; Jezične problematike u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, Kolo 8—10, 1966, 233—243. O političkoj koncepciji iliraca usp. J. Šidak, Hrvatski narodni preporod — ideje i problemi, na i. mj., 137—158.

tvrdnju Kermavnera nastojala sam istaknuti razliku između njihovih koncepcija i istaci momente koji su ih razdvajali.<sup>11</sup>

Ne shvaćajući južnoslavensku koncepciju Narodne stranke K. optužuje i Račkoga zbog hegemonističkih težnja prema Slovencima. Nastojanja da se Slovenci privuku u zajedničku hrvatsko-srpsku književnojezičnu zajednicu označuje on kao »negativan razvitak« i pogotovu zamjera Račkom da je Slovence nazvao »jugoslavenskom« a ne »slovenskom« braćom. Oštro osuđuje Račkog što je požalio da su Slovenci odbili ući u zajednički hrvatsko-srpski književnojezični krug i upravo ovo žaljenje Račkog uzima kao dokaz za njegove »hegemonske težnje« prema Slovencima. Ovu toliko osuđenu »izjavu« Račkog iz 1860. donosim ovdje zajedno s Kermavnerovim upitnicima, uskličnicima i dodacima: »Stoga mukom prelazim jugoslovensku (ne: slovensku!) braću u Kranjskoj i južnoj Štajerskoj koja bi doista našla vrućija srca u Zagrebu, nego li u Trstu ili Grazu — kakor da bi bili Slovenci pri tujcih u Trstu in Gradcu iskali zavetje za svojo narodnost in kakor da ne bi imeli lastnega središta v Ljubljani! — ne da bi bil vendarle pokopal vse svoje — pač hegemonistične! — nade kajti: »U njih (t. j. med Slovenci) u ovaj par, koji smiju govoriti (v tisku) ne žele s nama (književno jezikovnega) jedinstva, a koji žele (?) ne smiju (!? kdo jim je branil?) govoriti«. Kermavner nadalje kaže: »To izjavo Račkoga sem kot izraz njegove ‚hegemonske orientacije‘ do Slovencev navedel v opombah k Prijatelju in se polemikarka v nobenem primeru ne more izgovarjati, češ da ne bi bila videla kaj si je Prijatelj in kaj sem si za njim jaz predstavljal pod ‚hrvaškim hegemonstvom‘ nasproti Slovincem, in da je le zaradi ‚nesporazuma‘ pripisala vse takšno hegemonstvo na rovaš le pravašem, narodnjake pa popolnoma razbremenila vsakršne udeležbe pri njem!« (268/9). Narodnjake se zaista mora, i to upravo na temelju ovog primjera, »popolnoma razbremenit« tendencija »hrvaškoga hegemonstva« jer se uopće ne radi o *hrvatskoj* nego o *južnoslavenskoj* koncepciji Narodne stranke, unutar koje je ona već 1850. prišla krugu zajedničkoga književnog jezika sa Srbima, pa je Rački 1860. samo požalio da se i Slovenci nisu tome pridružili.

Kermavner tvrdi da je u »Jug«-u postojao samo spor zbog narodnjačkog nametanja književnog jezika Slovencima, a da spora zbog pravaških načela nije uopće bilo. Pri tom netačno tvrdi da sam si »privošćila spremembo smisla« Prijateljjevih izlaganja i kaže: »Nikjer pri Prijatelju ni niti najmanjšega sledu o kakšnem sporu v ‚Jug-u‘ ki bi se bil vnel zaradi pisanja ‚Hervata‘, tudi ne na tistih dveh straneh njegove četrtne knjige na kateri se tu pod črto Vera Ciliga krivo ‚sklicuje!« (266)

Ako se u jednom društvu tajnik povuče sa svoga položaja a članovi društva objave čak i protestnu izjavu, onda je bez svake sumnje u tom društvu postojao i neki spor. Kakav je bio taj spor, navela sam prema izlaganjima Prijatelja koji kaže da su sedam odbornika i sam predsjednik društva bili Slovenci, ali da su usprkos tome društvu »dajali ton Hrvatje sa svojo pravaško politiko«. <sup>12</sup> Nema nikakve sumnje da je Prijatelj upravo pravašku politiku označio kao onaj momenat koji je prouzročio spor u »Jug«-u. Osim tvrdnje

<sup>11</sup> Ciliga, n. dj., 96, 7.

<sup>12</sup> Prijatelj, n. dj., IV, 61.

da je pravaštvo davalo ton društvu, Prijatelj je nadalje naveo da je i Frana Celestina upravo ova pravaška politika natjerala da iz društva istupi. »Njegov izstop — kaže Prijatelj — je bil nedvomno posljedica hegemonске politične orientacije Hrvatov, kakor razvidimo iz naslednjega pisma, ki ga je pisal Celestin dne 30. januarja 1869. v Ljubljano Levstiku«. Celestin je tada pisao da u »Jug«-u »gospodarijo neki Ultrahrvati. Če Srba pohvališ, ali le omeniš, ne psovaje ga, brž si ‚Hrvatožderec‘ in Bog ve, kaj še. Jaz sem moral izstopiti zavolje tega iz društva.«<sup>13</sup> Očigledno je da je Celestin upravo zbog pravaša istupio iz društva, a što se tiče Levca. Prijatelj navodi njegovo pismo Kersniku prema kojem je i on napustio društvo jer »politike posebno hrvaške imam k malu za dosti in mi je ni treba še v ‚Jug‘ učit se je hoditi, zabava se tudi drugod boljša najde, *kregam* se pa nerad in to je v ‚Jug-u‘ na dnevnom redu, posebno ker imamo mevžastega predsednika.«<sup>14</sup> Dakle, upravo na temelju Prijateljjevih izlaganja zaključila sam da je spor u »Jug«-u izbio zbog pravaških načela. Kakva su bila ta načela, zbog kojih je dolazilo do spora između hrvatskih i slovenskih studenata, najbolje pokazuje protupravaška izjava članova društva od 16. I 1869, o kojoj je Prijatelj zaključio da je bila »ena najtehtejšnih in že dolgo<sup>15</sup> aktualnih izjav dunajškega hrvaško-slovenskega akademškega dijaštva.«<sup>16</sup> O samoj izjavi Prijatelj kaže: »To je bil protest zoper pisanje dr Matoka v takrat novem zagrebaškem listu ‚Hervatu‘, v

<sup>13</sup> Isto, 65.

<sup>14</sup> Isto.

<sup>15</sup> Kermavner netačno citira Prijatelja i riječ »dolgo« zamjenjuje riječju »danes«: »... ena najtehtnejših in danes« (t. j. leta 1924) aktualnih izjav dunajškega hrvaško-slovenskega dijaštva...« (Prijatelj, n. dj., IV, 60).

<sup>16</sup> Prema Prijatelju, izjava je proglašena »na posebni seji nekaterih zastopnikov te mladine, zbrane dne 16. januarja 1869.« (n. dj. IV, 66.) Kermavnerovo tumačenje ovog događaja ne podudara se s ostalim njegovim izlaganjem u kojem poriče utjecaj pravaša u društvu. Prema uvjerenju Kermavnere, to se dogodilo »na posebni seji nekaterih zastopnikov‘ — ‚le zaradi okolnosti, ker je bila v članskem sestavu ‚Juga‘ tudi neka pravaška manjšina‘ in bi razpravljanje o takšnem protestu v okviru društva utegnulo razbiti hrvaški del društva v dva dela, čemur se je bilo mogoče ogniti.« (266)

Nadalje, K. je u svojim prijašnjim izlaganjima utvrdio da je protupravaška izjava bila djelo Narodne stranke i narodnjaka članova »Juga« a o samoj izjavi kaže da je do nje »brez dvoma prišlo na pobudo vodstva hrvaške narodne stranke in njenih pristašev med dunajskimi studentima, ne pa slovenskih članova ‚Juga‘ [...]« (na i. mj., 600.)

U najnovijoj svojoj polemici, K. tumači isključivo protupravaški karakter izjave, u kojoj se pitanje jezika uopće ne spominje, ovako: »Okolnosti, da se je izjava potegnula le za slovensko ime, a ne hkrati tudi za knjižno slovenščino, si pa ne moremo razložiti drugače, kakor le, če pomislimo, da so bili med njenimi podpisniki poleg Slovencev, ki so to hoteli gojiti, tudi pristaši — med Hrvati, pravaškimi in nepravaškimi, tako zelo razširjenega — nazora, naj bi jo Slovenci opustili.« (266)

Svakako K. pod nepravaškim članovima društva koji su nastojali da Slovenci napuste književnu slovenštinu misli na narodnjake. Međutim, dok je prije tvrdio da je izjava upravo njihovo djelo, sada ih je uvrstio tek među potpisnike i time izazvao pomutnju. Po svoj prilici, K. se želi odreći svoga prvotnog zaključka, jer svakako je činjenica da izjava nije djelo samo narodnjačkih nego i slovenskih članova »Juga« pa se ona i raspada na dva dijela — jedan narodnjački i drugi slovenski. (Slovenski narod br. 9, 21. I 1869.)

katerem je urednik Srbe in Slovence v pravaškem smislu nazival Hrvate.«<sup>17</sup> Na temelju svih spomenutih Prijateljevih izlaganja došla sam do ovog zaključka: »Prema Prijatelju, do spora u ‚Jug‘-u došlo je zbog pisanja pravaške štampe, poglavito zbog načela koja je razvijao J. Matok urednik ‚Hrvata‘.«<sup>18</sup>

Upravo nedopustivo K. želi stvoriti utisak da sam mijenjala smisao Prijateljevih izlaganja koji je osim onog što je rekao o utjecaju pravaških načela zaključio čak i ovo: »Južnoslovansko vprašanje je tvorilo v teh zadnjih šestdesetih letih po sprejetju zloglasne dualistične decembrske ustave zlasti med južnoslovansko akademsko mladino na Dunaju predmet neprestanih in živahnih debat« i zaključio: »Na tem mestu naj samo omenim, da je tvorilo takrat naraščajoče starčevičanstvo s svojim hrvaškim piemontskim hegemonizmom nekako strmo in oštro kleč, ob kateri so se razbijali vsi ti ‚omladinski‘ vzajemniški poizkusi.«<sup>19</sup>

Svakako, smisao Prijateljevih izlaganja nisam mijenjala, a ako se K. s tim izlaganjem ne slaže, to je već drugo pitanje. Međutim, dok on svoje neslaganje ne uspije i dokazati, povjesničar ima pravo da se opredijeli za Prijateljevo stajalište. Kermavner je, naime, sasvim općenito ustvrdio o pravašima da »ta hrvaška politična struja je bila konec šestdesetih let še tako šibka in je še tako neznatno vplivala na tok hrvaške politike, da nikakor ni mogoče s Prijateljem njeni ideologiji pripisovati krivde za to, da je ‚jugoslovanstvo takrat obetalo malo uspehov‘; za to v celoti lahko ‚odgovarja‘ prikazani objektivni položaj Hrvške.«<sup>20</sup> Prijatelj tačno navodi vrijeme »po umoru kneza Mihajla«, dakle 1868. i 1869, a upravo u tim godinama nije cjelokupna politička situacija bila za širenje pravaških načela tako nepovoljna. Na izborima potkraj 1867. Narodna stranka pretrpjela je svoj najveći poraz i upravo 1868. i 1869. bile su najteže godine u povijesti stranke.<sup>21</sup> Poslije izbora 1867. Narodna stranka bila je, prema riječima Miškatovića upravo »raspršena.«<sup>22</sup> Suprotno tome, upravo u to isto vrijeme pravaši su uživali podršku Raucha i njihova štampa je mogla nesmetano razvijati svoja načela. Zbog svih tih okolnosti nije isključeno da su upravo 1868/9. pravaška načela i mogla naići na odaziv kod omladine.

I taj put K. sam pobija svoju tvrdnju da je utjecaj pravaša na slovenko-hrvatske odnose bio tako neznatan. Naime, on tvrdi da je 1870, osim međunarodne situacije, upravo velik odaziv na koji su kod omladine naišla pravaška načela, potakao Narodnu stranku na suradnju sa Slovencima. Kermavner kaže: »Poleg spremenjenega meddržavnega položaja ob fracosko-pruski vojni je morda prav širjenje pravaštva med študentsko mladino, ki ji je bila silno simpatična zamisel s temi ‚Planinskimi Hrvati‘ povečane Hrvške, najbolj odločilno nagnilo vodstvo hrvaške narodne stranke — k novi — razglasitvi hrvaško-slovenske politične vzajemnosti, ki je dotlej ta stranka navzlic

<sup>17</sup> Prijatelj, n. dj., IV, 65.

<sup>18</sup> Ciliga, n. dj., 98.

<sup>19</sup> Prijatelj, n. dj., III, 171.

<sup>20</sup> Isto, 439.

<sup>21</sup> Položaj Narodne stranke poslije poraza na izborima 1867. istraživala sam u mojoj disertaciji: »Slom politike Narodne stranke u reviziji Nagodbe 1873«, obranjenoj na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1965 (rukopis 51—70).

<sup>22</sup> Isto.

svojemu — glede Slovencev zgolj verbalnemu — jugoslovanstvu ni znala v nobeni obliki uveljaviti«. (271) Kermavner je dapače zaključio o utjecaju pravaštva da »je pridobivalo vpliv na vse širše mladinske kroge na začudenje, vodstva hrvaške narodne stranke«. (267) Svakako ako je odaziv pravaškim načelima bio toliko jak 1870. onda njihov utjecaj ni 1869. nije mogao biti tako neznan kao to na drugim mjestima u istoj polemici Kermavner tvrdi. U svakom slučaju Kermavner se mora odlučiti za jedan od svojih zaključaka jer inače nastaje »konfuzija« u kojoj se nije lahko snaći a još je teže voditi diskusiju.

U suprotnosti s ovim zaključcima u ostalom tekstu, K. uporno nijeće da je među studentima postojao bilo kakav spor o pravaškim načelima pa, štaviše, tvrdi: »Takšnega ‚spora‘ v ‚JUG-u‘ kakršnega hoče tu vtihotapit med zgodovinska dejstva polemikarka, nigdar ni bilo, pač je bil v njem drug spor, o katerem noče ona ničesar videti, čeprav si nemoremo zamisliti, da ne bi bila prebrala pri Prijatelju prikaz tega spora! Gre za debatni spor na sestanku dne 6. maja 1868, ki mu je po zapisniku društva bilo predmet sporno vprašanje: ‚Imadu li Slovenci poprimiti jezik hrvaški za znanstvenu literaturu ili ne?‘« (267)

Svakako sam uočila nastojanja narodnjaka da pridobiju Slovence kako bi ušli u zajednički južnoslavenski književno-jezični krug, ali upravo ni časa nisam mogla pretpostaviti da će ova nastojanja K. ocijeniti kao »piemontska« i »hegemonska«. Da bi dokazao »piemontske« i »hegemonske« težnje narodnjaka, K. je izabrao stavak iz koncepta Levčeva govora u kojem ovaj polemizira s predavanjem Petra Tomića. Svoj zaključak izvodi upravo iz Tomičeva predavanja, ali ga ne osniva na temelju podataka iz samog predavanja, nego prema podacima Levčeva polemičnog i protivničkog osvrtu na to predavanje. Iz dugog Levčeva koncepta K. je izabrao mali stavak u kojem Levec najnegativnije, ali i netačno, označuje nastojanja narodnjaka: »Pa predrzнем se g. Tomića specialno še nekaj vprašati: ‚Slišel sem že večkrat njega govoriti o slovanskoj konfederaciji in mislil sem, da tudi nam Slovincem v tej zvezi kako pohlevno mestece dovoli, pa kakor se vidi, sem se jako zmotil. Kaj misli, da je nam Slovincem naša individualnost glede Hrvatov manj ljuba in draga, kakor Hrvatom njihova glede Rusov? In vender g. Tomić jasno izreka: ‚Slovinci naj se pohrvatijo!‘« (267)

Zacijelo je Levec, u žaru polemike, mogao i ne sasvim tačno interpretirati predavanje P. Tomića. Već sâm izraz da se Slovenci »pohrvatijo«, govori o Levčevoj pristranosti, jer ako se radilo o narodnjacima onda to nije tačno. Pogotovu je sumnjiva ispravnost Levčeva navoda jer se radilo o predavanju Tomića koji je južnoslavensku koncepciju povezao s idejama panslavizma i, štaviše, zahtijevao da svaki akademski naobražen Slaven nauči ruski jezik. Upravo zbog njegovih sveslavenskih nastojanja oduzeta mu je stipendija, pa je 1869. bio primoran da prekine studije u Beču. Slovenska rusofilska struja bila je općenito vanredno pristrana u ocjenjivanju narodnjačke politike, a K. se, kao povjesničar, nije uzdigao iznad stranaka koje istražuje nego se poistovjetio sa stajalištem rusofilske struje i nekritički preuzeo njezinu netačnu ocjenu o narodnjačkom »hrvačenju« Slovenaca.

Međutim, K. je previdio da se čak i iz koncepta samoga Levca može jasno uočiti o čemu su narodnjaci u »Jug«-u raspravljali i da se nije radilo o ne-



kom nastojanju da se Slovenci »pohrvate«. Levec kaže: »Zadnjič se je stavilo v Jugu vprašanje: kako bi se dala znanstvena literatura jugoslovenska zjediniti? Odgovorilo se je, da za to nam je pred vsem *enega knjižnega jezika* potreba; tudi to se je določilo, da ta knjižni jezik mora biti *srbsko-hrvaški*«. <sup>23</sup> Nije se dakle radilo o »hrvaćenju« Slovenaca nego o zajedničkom srpskom, hrvatskom, i slovenskom književnom jeziku. Levec i rusofilska struja bili su protivni da Slovenci prime zajednički književni jezik sa Srbima i Hrvatima pa su i uspjeli da je na II skupu svih slovenskih studenata u Ljubljani 1869. donijeta odluka da Slovenci kao književni, ili tačnije, jezik »više slovesnosti« usvoje ruski.

Ne samo jezičnu nego i političku južnoslavensku koncepciju Narodne stranke rusofili su odlučno odbijali. Upravo je Levec na II skupu svih slovenskih studenata 1869. kazao u svom govoru, s obzirom na međunarodnu situaciju, »da bi bilo ‚presangvinično‘ misliti, da bi se pri tacih razmerah osnovalo južnoslovensko kraljevstvo in ako se osnuje, da bi nas peščica ubogih Jugoslovanov kljubovala vsem: velikanski Rusiji, požrešni Madjariji, pohlepni Italiji, Grčiji in družim državam, ki se kar trgajo za nas!«. Govor je završio riječima da Slovence »ne bo obvarovala germaniziranja Jugoslavija ampak edina Rusija«. <sup>24</sup>

Svakako pokušaji narodnjaka da privuku Slovence u južno-slavenski krug pobijaju tvrdnju Kermavnera da je južnoslavenska politika Narodne stranke s obzirom na Slovence bila isključivo »verbalna« i samo »ideološka«. Stvarni naponi narodnjaka da pridobiju mladostence za južnoslavensku politiku razbili su se pod utjecajem otpora rusofilske struje. Kermavner je potpuno tačno zaključio da ja nisam ova nastojanja narodnjaka spomenula u mojoj raspravi kao dokaz za »piemontske« i »hegemonske« težnje Narodne stranke prema Slovincima. Nisam, štaviše, ni pretpostavljala da bi se ova nastojanja narodnjaka da privuku Slovence u južnoslavenski krug mogla uopće ocijeniti kao »hegemonska«.

Nije sasvim tačna ni primjedba Kermavnera da su Slovenci u zajedničkom programu sa Srbijom bili »quantité negligeeable«. (362) Svakako je Antonije Orešković unio u zajednički program sa Srbijom i suradnju Hrvata sa Slovincima ovim riječima: »Beograd će dobivati Bugare za obštu ideju, a Zagreb Slovence«. <sup>25</sup> Taj stavak je, međutim, Garašanin prekrizio.

Osim oznakama: »hrvaško piemontstvo« i »hegemonska politička orijentacija«, K. se često služi još i oznakom »hrvaški ekskluzivizam« kao značajnom za politiku Narodne stranke. Dokazivanje o hrvatskom ekskluzivizmu Narodne stranke potkrijepljuje člankom »Slovenci in Hrvati« u kojem je »Slovenski narod' obžalovao da ‚so se Hrvati v zadnjih svojih zborih izključivo (po)stavili na svoje zgodovinsko pravo' namesto da, bi bili kakor leta 1848. razvili bandero narodnosti, bandero jugoslovanstva in, poklicali od ene strani nas Slovence, od druge brate Srbe pod to bandero'«. (269) Prigovor nije uopće realan, pogotovu što se tiče sabora od 1868. koji u ovom istraživanju i do-

<sup>23</sup> Prijatelj, n. dj., IV, 46.

<sup>24</sup> Isto, 86, 88.

<sup>25</sup> V. Vučković, Politička akcija Srbije u južnoslavenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859—1874, Beograd 1965, 274.

lazi u obzir. Svakako cjelokupna politička situacija 1868. ne može se ni u kojem slučaju uspoređivati s onom 1848.

Uza sve to je Kermavner ovako komentirao pisanje »Slovenskog naroda«: Pisec je razodeval popolno neumevanje utemeljenega hrvaškega izhajanja iz državne prava trojedne kraljevine v prizadevanju za njeno bolj trdno avtonomno pozicijo v okviru Avstro-Ogrske; a v neumevanje docela drugačnega položaja Slovencev bi zašli, če ne bi opazili kako so se ti ob samohrvaštvu ali ‚ekskluzivnem hrvatizmu‘ bratov v saborih trojedne kraljevine čutili prepuščene same sebi.« (270) Kermavnerova ocjena hrvatsko-slovenskih odnosa nedopustivo je općenita — bez ijednoga konkretnog podatka, pa dapače i bez datiranja, on govori o »samohrvaštvu ali ekskluzivnem hrvatizmu« Hrvatskog sabora!

Upravo Kermavner, koji u povijesti odbacuje sve osjećajne pa, štaviše, i ideološke momente, da bi položio važnost isključivo na političku djelatnost, ovdje je dokumentaciju zamijenio sentimentalnošću i zaključio kako su se Slovenci »čutili prepuščene same sebi«. Ako ne želimo govoriti na temelju osjećaja nego konkretnih podataka i djelovanja, onda se Kermavnerova ocjena hrvatske politike ne može održati. Svakako od 1866. Narodna stranka je doista radila u pravcu ostvarenje južnoslavenske ideje pa se, dapače, u tu svrhu povezala i sa Srbijom u zajedničkom programu. Međutim, poslije teškog poraza na izborima potkraj 1867, Narodna stranka je 1868. toliko oslabila da ne samo što nije mogla podići »barjak jugoslovanstva« nego nije mogla samostalno povesti niti borbu protiv Raucha i morala se pridružiti unionističkoj opoziciji, kako bi se bar na neki način suprotstavila njegovoj vladavini.<sup>26</sup>

Iako K., u vezi s hrvatskom politikom, iscrpno prenosi članak »Slovenci in Hrvati«, on je ipak izostavio ovaj stavak: »Ko bi bilo slavensko poslanstvo mesto v državnem zboru sedelo raje doma, in se po izgledu bratov Čehov na dejanski način držalo federalističnega načela, a ne celo s svojim glasovanjem potrjevalo dualistične državne osnove, bilo bi tako postopanje za narodno stranko na hrvaškem pri zadnjih volitvah za hrvaški zbor neprecenljiva moralna pripomoč.«<sup>27</sup> Prema mišljenju »Slovenskog naroda«, potpora Slovenaca bila bi narodnjacima velika moralna pripomoč upravo na izborima 1867. u kojima su pretrpjeli svoj najteži poraz. Kritičniji od Kermavnera, »Slovenski narod« je u članku podvrgao kritici i slovensku politiku, ali se K. »očitno v svoji apologetski vnemi oslepil za vse »nespodbudno« u slovenskoj politici.

Kermavner, nadalje, prenosi i dijelove Jurčićeva članka iz 1870: »Slovenci in Hrvatje« i kaže da je »v odzivu na ‚Zatočnikov‘ novi hrvaško-slovenski politični program očital obema glasiloma hrvaške narodne stranke — ‚Pozoru‘ in ‚Zatočniku‘ — da sta se po uvedbi dualizma in sledeće mu ogrsko-hrvaške nagodbe, t. j. od let 1867 in 1868 — ‚strašno malo ali [da se] celo nič [nista] brigala za nas [Slovence], [za] našo politiko, našo tugo in naš napredek‘«. (271)

U »aprioristično — apologetskoj zavzetosti« da na slovenskoj politici ne ostane »niti senca kakšnega ‚madeža‘ kakor da bi bila vzvišena nad vaskršno

---

<sup>26</sup> Usp: Ciliga, n. dj., 55—75.

<sup>27</sup> Slovenski narod 1868, 9.

kritiko«, K. je i ovaj put prešao preko stavka u istom Jurčičevu članku koji glasi: »Ko so v strmenje vse Slovenije slovenski poslanci 1867 za dualizem glasovali, bilo je, kakor znamo mnogo Hrvatov v Ljubljani, ki so se vračali iz Postojne. Neveselo in tiho so zapustili glavno naše mesto, seboj noseč v domovino poročilo, da so slovenski politiki prvi pustili ono vzajemno stališče, ki smo ga imeli. Ta nevolja se je pokazala še jasneje med izobraženo hrvaško mladino, ki je po onem glasovanju in po glasovitem Svetčevem zagovarjanju v enem slovenskih listov stavila one naše poslance v eno vrsto s svojimi Magjaroni; bolelo nas je to slišati, ali ni bilo brez opravičenja.«<sup>28</sup> Mogli bismo, dakle, također zaključiti da su se i Hrvati tada »čutili prepušćene same sebi« i da su, prema »Slovenskom narodu«, upravo slovenski političari bili prvi koji su napustili »vzajemno stališče« s Hrvatima. Kermavner, međutim, dosljedno prešućuje momente koji idu u prilog politici Narodne stranke i ističe samo one koji tu politiku ocijenjuju negativno.

Prigovor da poslije uvođenja dualizma i Hrvatsko-ugarske nagodbe Narodna stranka nije vodila neku aktivniju politiku u vezi sa Slovincima ne može se održati. Poslije izbora 1867. Narodna stranka bila je gotovo rastepena i tako dezorganizirana da je »Novi Pozor« bio gotovo jedina veza između pripadnika stranke. Ako se govori o Narodnoj stranci u tim godinama, onda se jedino može konstatirati njezin izvanredno teški položaj. U komentaru Prijateljevu djelu, K. govori i o razdoblju 1868—69, ali nijednom riječju ne spominje ovaj teški položaj Narodne stranke, nego jedino, dakle i kao najznačajnije, navodi »odiozni« hrvatski program iz 1861. koji zaista ni po čemu nije značajan za označeno razdoblje. Budući da Kermavner navodi program čak i bez datiranja, postizava time dojam da je to bio program Narodne stranke i u godinama 1868. i 1869.<sup>29</sup>

Ako ne želimo da ostanemo u sferama »aprioristično-apologetske zavzetosti«, u kojima se K. kreće, i ako želimo nepristrano i konkretno raspravljati o hrvatsko-slovenskoj suradnji, onda je prvi preduvjet za uspješnost takva rada bio — rušenje dualizma. Kada se pribrala od poraza na izborima 1867. i kada je politička situacija ovu pretpostavku dopuštala, Narodna stranka je 1870. zaista i dala inicijativu za zajedničko djelovanje Hrvata i Slovenaca. Međutim, poslije pada Hohenwartova ministarstva izgledi za rušenje dualizma bivali su sve manji, a to se odrazilo i na sve slabijoj hrvatsko-slovenskoj suradnji.

Između narodnjaka najduže je vjerovao u mogućnost rušenja dualizma i u mogućnost federalističkog preuređenja Monarhije Milan Makanec. Upravo zbog toga se u njegovim političkim kombinacijama i najduže održala želja za hrvatsko-slovenskom suradnjom. Međutim, 1878. je i sam Makanec došao do uvjerenja da je dalja državnopravna borba nemoguća i odustao je od nje upravo iz istih razloga zbog kojih je šest godina ranije tu borbu napustilo i samo vodstvo Narodne stranke.<sup>30</sup>

Činjenica da je Narodna stranka u zajednički ugovorenom programu upravo Srbiji namijenila ulogu Piemonta oko kojega bi se okupilo južno slavensko pobjija, nadalje, i taj zaključak Kermavnera da je južnoslavenska poli-

<sup>28</sup> Slovenski narod 1870, 120.

<sup>29</sup> Prijatelj, n. dj., III, 523.

<sup>30</sup> O politici Milana Mankanca usp. Ciliga, n. dj., 185—195.

tika Narodne stranke bila »zgotj verbalna« i samo »ideološka«, jer je stranka doista ugovorila program sa Kneževinom Srbijom pa je, štaviše, u Zagrebu osnovala i tajni odbor koji je imao zadaću da koordinira ilegalni rad ostalih pododbora. Cilj toga rada bilo je prisajedinjenje Bosne i Hercegovine jednoj stranoj državi, iako je država, čiji su podanici narodnjaci bili, smatrala te pokrajine svojom interesnom sferom pa ih najposlije i okupirala. Svakako se sva ta aktivnost ne može tako olako prosuđivati kako to K. čini, a i sama Monarhija ocijenila ju je kao veleizdajničku, pa su upravo zbog takva rada Petar Uzelać, Ilija Guteša i neki drugi bili i osuđeni zbog veleizdaje. Mislim da je K. ovaj rad krivo uvrstio u područje »ideologije« i »verbalizma« i da nije u pravu kada u savezu s mojom ocjenom južnoslavenske politike Narodne stranke zaključuje da »polemičarka ne loči politike od ideologije« (270).

Južnoslavenska politika Narodne stranke, upravo zbog spomenutih činjenica, nije značila samo »premaz z jugoslovanske ideologije«, niti se ona može uspoređivati s politikom šovinističkih i hegemonističkih krugova Jugoslavije od 1918—41, kako to K. čini kad kaže: »Premaz z jugoslovansko ideologijo sam po sebi še ne varuje Hrvata pred ekskluzivizmom niti pred hegemonizmom glede na Slovence (kaj niso jugoslovanski integralisti-hegemonisti bili — pa že kako krepko — premazani z jugoslovansko ‚ideologijo‘, ki pa je pomenila v letih 1918—1941 zanikanje enakopravnosti jugoslovanskih narodov in s tem hkrati zanikanje jugoslovanstva)!« (270,1). Usporedba je karakteristična za Kermavnera kao historičara i nije joj, mislim, potreban nikakav komentar.

Neka pitanja u vezi s politikom Narodne stranke u vrijeme Ljubljanskog sastanka prikazala sam u mojoj raspravi tek u osnovnim crtama jer ne za-diru direktno u južnoslavensku problematiku koju sam nastojala riješiti. Ta pitanja sam međutim razrađivala u mojoj disertaciji i ovdje ću se tek ukratko na njih osvrnuti.

Što se tiče hrvatsko-mađarskih odnosa, to je zaista u vrijeme Ljubljanskog sastanka inicijativa za pregovore dolazila od Andrassyja a Narodna stran-ka je nije prihvaćala. Andrassyjev agent, poduzetnik Altman, već je u ljeto 1870. na svojem proputovanju Krajinom razgovarao u Sisku s Vončinom i Miškatovićem koji su tom prilikom oštro osudili Andrassyjevu politiku. Nekoliko dana kasnije, Andrassy je preko Altmana poručio Vončini da bi rado s njime razgovarao i Vončina se zaista u lipnu 1870. sastao s Andrassyjem. Poslije njegova povratka, vodstvo stranke je odlučilo da pregovara s Andrassyjem tek uz uvjet da se prije ponovo provedu izbori i to na temelju zakonitog izbornog reda i uz sudjelovanje Krajine. Nadalje je zahtijevalo da se vlada promijeni a da se u prvom redu Rauch makne s banskog položaja.

Andrassy nije mislio da ispuni ove uvjete, ali nije želio niti da prekine vezu s vodstvom stranke pa je ponovo preko Altmana pozivao Strossmayera na dogovore, što je ovaj odbio. Upravo nekoliko dana prije sisačkog sastanka, 20. X 1870, Strossmayer je pisao Mrazoviću kako ne samo Andrassy nego i pruski poslanik u Beču general Schweinich žele doći u doticaj s Narodnom strankom. Strossmayer se zaista i sastao sa Schweinichom, pa je taj nastojao da ga pridobije za rad u pravcu učvršćenja dualizma u Monarhiji. Tom prilikom se Strossmayer sastao i s Andrassyem, a i do tog sastanka je, po mišlje-

nju Strossmayera, došlo zalaganjem pruske diplomacije koja je nastojala da se u to nesigurno vrijeme dualizam održi. Sastanak je ostao bez rezultata, a sam Strossmayer bio je prema Andrásyju vrlo nepovjerljiv i smatrao »da je on cigania i laža«. <sup>31</sup>

Pogotovu je Narodna stranka poslije pobjede u Rauchovoj parnici i u vrijeme Hohenwartova ministarstva odbijala ponude Andrásyja, pa je Mrázović, u vezi s hrvatsko-mađarskim odnosima, zaključio: »Andrásy ima averziju prema narodnoj stranki. Narodna stranka još više i boljega razloga ima za averziju proti Andrásyju, pa smo si glih, t. j. netrebamo se siliti ni mi ni on«. <sup>32</sup>

Istražujući u disertaciji političko djelovanje Narodne stranke došla sam do zaključka da su u njoj postojale tri struje i da je između dviju od njih, antiunionističke i unionističke, došlo do najačeg razračunavanja upravo 1870. Kermavneru se, međutim, čini da između njih nije došlo do borbe i razračunavanja nego do »diskusije«. U mojem izlaganju upotrijebila sam i sama na nekim mjestima izraz »diskusija«, ali kako K. želi upotrijebiti najprecizniji izraz, onda je najtačnije zaključiti da je 1870. između njih došlo do — razračunavanja. Povod za razračunavanje dali su Miškatovićevi članci pod naslovom: »Listovi jednog unioniste«. Kako je vodstvo stranke — Mrázović, Strossmayer i Rački — zauzimalo antiunionistički stav, Miškatović se uopće nije usudio pisati članke pod svojim imenom nego ih je potpisivao inicijalom B., tako da je kao njihov autor ušao i u literaturu unionistički političar Ignjat Brlić. Na temelju stilističkih obilježja i nekih podataka došla sam do zaključka da autor članaka nije bio Brlić nego upravo Josip Miškatović. <sup>33</sup>

Sama činjenica da se Miškatović uopće nije usudio potpisivati članke svojim imenom svakako je u suprotnosti s tvrdnjom Kermavnera da je vodstvo stranke ne samo toleriralo »ampak tudi gajilo obe stališči v strankinem glasilu«. Ne stoji ni prigovor Kermavnera da moja razlaganja »zavajata k krivi predstavi, kakor da bi se bili obe struji že razhajali, zastopali dve med seboj izključujoči se politični stališči in se na vsakem koraku druga drugo pobijali«. (274)

Te struje su se zaista međusobno pobijale i po izlasku unionističkih članaka vodstvo ih nije mirno toleriralo nego je u njegovo ime reagirao Rački u nizu članaka pod naslovom: »Listovi jednog antiunioniste«. Ako te članke zaista i pročitamo, onda vidimo da oni nesumnjivo znače i borbu i razračunavanje s unionističkim člancima. Zbog svoje oštine i nekompromisnosti članci su Račkoga i u javnosti imali izvanredan odjek, a sam Rački je bio uvjeren da »strašno djeluju«. <sup>34</sup> U razračunavanju s unionističkom koncepcijom, Rački je na temelju izlaganja hrvatske povijesti oblikovao i teoretski temelj za političku borbu antiunionista i time dao svojim člancima ideološki a ne »publicistički« ili »žurnalistički« biljeg, kako to netačno Kermavner tvrdi. (274) Nadalje, sasvim u suprotnosti s pisanjem »Zatočnika«, K. tvrdi da je poslije pruskih pobjeda nad Francuskom antiunionizam u Narodnoj stranci »skopnel«

<sup>31</sup> Isto, 107.

<sup>32</sup> Isto, 118.

<sup>33</sup> V. Ciliga, O nekim pitanjima u vezi s političkom djelatnošću Ivana Vonce (1868—1873). HZ XVI, 1963, 237.

<sup>34</sup> Ciliga, Slom politike..., 77.

(274); upravo u vrijeme Sisačkog sastanka u listu su izlazili izrazito antiunionistički članci Makanca.

Kermavner nastoji postići dojam da se Mrazović u Sisku borio za unionističku koncepciju ujedinjenja unutar ugarskog okvira. Dokumentacija Mrazovićeve stajališta postoji samo za dan poslije sastanka i prema toj dokumentaciji jedino se može zaključiti da je njegov stav bio antiunionistički. Kermavner tvrdi da je promjena u ocjeni evropske političke situacije potakla Mrazovića da napusti unionističko stajalište i zauzme antiunionistički stav: »Nazorsko spremembo v Mrazoviću, ki se je takoj po konferenciji v Sisku obrnil proti unionistični in k ‚federalistični kombinaciji‘, sem pripisal prececnitvi položaja, kakor ga je sprva obetal spremeniti pruski triumf nad Francijo [...]« (274)

O nekoj »nazorski spremembi« na temelju federalističkih kombinacija ne može se uopće govoriti, jer je Mrazović i prije sastanka zastupao federalističko stajalište pa ono ne znači nikakvu promjenu nego je tek logičan nastavak istog opredjeljenja. Nadalje, Kermavner tvrdi da je do promjene u Mrazovićevo stajalište došlo zbog promjene u ocjeni evropske političke situacije, ali razmak između Sisačkog sastanka i Mrazovićeve pisma Tomšiču iznosi s v e g a j e d a n d a n i nije mi poznato da su se upravo u tom danu dogodile tako krupne političke promjene koje bi Mrazovića potakle da iz temelja promijeni svoje stajalište. Osim toga, Mrazović bi bar jednom riječju morao u pismu opravdati tako naglu promjenu stajališta koje je još dan prije zastupao.

Za Mrazovićevo stav na Ljubljanskome sastanku najvažniji je dokument njegovo povjerljivo pismo Strossmayeru u kojem zaista nije imao nikakva razloga da ne bude iskren. U pismu je potpuno odobrio stajalište Tonklija koji se kritički odnosio prema zaključcima Sisačkog sastanka. Neosporno je da je pismo znatno vjerodostojniji izvor od podataka iz polemičkih članaka u kojima je Makanec kasnije ogorčeno napadao Mrazovića i vodstvo stranke.

Što se tiče Mrazovićeve stajališta u vrijeme sklapanja revizije Nagodbe, koje u mojoj raspravi spominjem, to sam njegov udio pri tom potanko razradila u disertaciji. Ovdje ću samo ponoviti da se on, koliko je to bilo moguće, zalagao da se revizija provede na temelju elaborata čiji su zahtjevi bili postavljeni prema želji Strossmayera sadržavajući neovisnost autonomne vlade od ugarske i samostalnu upravu, a većim dijelom i zakonodavstvo, u financijskim pitanjima.<sup>35</sup>

Stajalište Mrazovića u vrijeme Ljubljanskog sastanka K. je određivao prema člancima koje je pisao Miškatović. U odužem izlaganju želio bi uvjeriti čitaoca da ta činjenica i ne mijenja toliko na stvari, jer ukoliko to i nije bilo stajalište Mrazovića, bilo je to ipak stajalište Mikšatovića. Međutim, od velike je važnosti da li je jedno stajalište zauzimao Mrazović ili Miškatović, jer se prema Mrazovićevo stajalištu određivala i cjelokupna politika Narodne stranke. U disertaciji pratila sam politički rad stranke od 1865. dalje i došla sam do zaključka da su se prvaci stranke, pogotovu sam Strossmayer, obraćali

---

<sup>35</sup> Isto, 97—100.

upravo na Mrazovića kada je bilo potrebno donijeti odluku o pravcu u kojem će se politika stranke kretati. Zbog tih momenata, upravo je stajalište Mrazovića imalo veliko značenje za vođenje politike Narodne stranke. Prema sadašnjoj dokumentaciji svakako se ne može govoriti niti o »naivnosti« toga stajališta niti o Mrazovićevu uvjerenju u »žilavost« Monarhije — kako bi to K. želio izvesti na temelju članka koje je krivo pripisao Mrazoviću (282,3).

Što se tiče hrvatsko-srpskih odnosa, to neka pitanja obrađujem u zasebnoj raspravi a neka sam istraživala u disertaciji u kojoj sam na temelju korespondencije prvaka stranke i stranačke štampe upravo i došla do zaključka da je težište interesa vodstva Narodne stranke u godinama 1867. i 1868. bilo položeno izvan granica Monarhije. Ova usmjerenost svakako se štetno odrazila na vođenje politike u samoj Hrvatskoj, pogotovu na pripremanje izborne borbe 1867.<sup>36</sup> Ovdje ću se tek najkraće osvrnuti na neka od tih pitanja i kao prvo moram se ograditi od značenja termina »revolucionaran« koji mi sasvim neosnovano K. želi »vtihotapit«. Taj izraz upotrebljavala sam isključivo u smislu koji mu je pridao N. Radojčić, tj. nastojanju oko ujedinjenja Južnih Slavena izvan granica Monarhije, oko Srbije kao jezgre.<sup>37</sup> Upravo zbog toga i donosim u tekstu taj izraz pod navodnim znacima.

Nadalje sam zaključila da se u savezu s djelovanjem Narodne stranke ne može održati Radojčićeva podjela na dvije koncepcije o ujedinjenju Južnih Slavena, jednu »revolucionarnu« izvan granica Monarhije i drugu »evolucio- nu« unutar njenih granica.<sup>38</sup> Prema Radojčiću, te su dvije koncepcije nespojive i jedna drugu isključuju. U stajalištu i djelovanju Narodne stranke te se dvije koncepcije nisu isključivale niti su dovele do »konfuzije« kako to Kermavner pretpostavlja (257), jer su prema uvjerenju narodnjaka i jedna i druga značile tek sredstvo za postizavanje glavnog cilja: ujedinjenja Južnih Slavena u zajedničku državu. Postizavanje toga cilja pretpostavljalo je i rad sa Srbima izvan granica Monarhije i rad sa Slovencima unutar tih granica, pa je Narodna stranka zaista u oba prvca i djelovala. U isto vrijeme dok je ona 1870. radila na pripremama za ujedinjenje sa Slovencima, Strossmayer je mislio i na dalju etapu u ujedinjenju Južnih Slavena i želio da se stranka približi liberalima iz Kneževine i tako utre put i ujedinjenju sa Srbijom.<sup>39</sup>

Jednako se i Mrazović u vrijeme Ljubljanskog sastanka nije ograničio samo na rad oko ujedinjenja sa Slovencima nego je istodobno dok se sastanak održavao nastojao i oko uspostavljanja veza sa Srbijom. U zajednički, pak, rad, s njome nije želio uključiti samo Hrvate nego i Slovence. U pismu Josipu Tončiću od 6. XII 1870, Mrazović ne samo da je želio povezivanje sa Srbijom nego je u pitanju Bosne i Hercegovine bio čak pripravan djelovati i protiv države čiji je bio podanik. Mrazović je pisao: »U ‚Zatočniku‘ od 5/12. naći ćete izjavu ‚Južnih Slavenah habsburške monarhije‘ i tamo ćete naći u 4. točki da smo mi pripravnici svoj rad tako udesiti kako bi pomogli zadovoljiti potrebama svoje braće preko granice, s kojom smo jedan narod. Od naše se strane na-

<sup>36</sup> Isto, 25—75.

<sup>37</sup> N. Radojčić, Svetozar Miletić o Jugoslavenskom jedinstvu 1870, Glasnik Istorijaskog društva u Novom Sadu I, 1928.

<sup>38</sup> Ciliga, Narodna stranka..., 94, 5.

<sup>39</sup> Isto, 43, 4.

prama navaljujućim događajem ne može govoriti jasnije. Mi ne mogosmo izreći da se Jugoslaveni Habsburške monarhije, ako budu pozvani, neće boriti za cjelokupnost i obstanak turskoga gospodstva, nego da ćemo rađe ustati protiv državi uz koju nas vežu zakoni i sva državna snaga. A ipak držimo da je ova izjava dosta jasna, i naproti ratobornosti Magjarah, spasonosna opomena. Mi bi imali pravo zahtijevati od naše braće u kneževini, ako ne više, da barem toliko solidarnosti, toliko simpatije očituju za nas, koji smo pod europskimi azijati. Bez solidarnosti među plemeni slavenskoga juga, mi se Hrvati ne nadamo nikakvoj budućnosti. — Misle li naša braća u kneževini da će si osigurati budućnost, da će moći izpuniti svoju misiju na Balkanskom poluostrvu baš i proti volji suplemenikah — ako i ne bude pomoći od njih — onda bi ja takovu misao požaliti i nesretnom nazvati (vjerojatno ispušteno: morao; V. C.), te očajavati radi njihove i naše budućnosti. Ne samo Hrvati, nego i Slovenci pružaju svojoj zagračnoj braći ruku pomoćnicu. Ovo je čvrsta ruka. Bila bi pogreška ne prihvatit ju objeručke. Treba samo u statistiku pogledati, pak će se vidjeti što ovo znači. Ja Vas molim da ovo na dotičnom mjestu protumačite i da mi odlučan odgovor dadete.<sup>40</sup>

Mrazović je želio da Tončić obavijesti i Ristića o sadržaju njegova pisma, ali je Namjesništvo bilo još uvijek pod diplomatskim utjecajem Monarhije a upravo u to vrijeme je Ristić vodio pregovore i s Andrassyem o zadobivanju dijelova Bosne i Hercegovine mirnim putem, pa su Mrazovićeva nastojanja ostala bez rezultata. Sporazumno s Ristićem, Tončić se zapravo ogradio od suradnje Srbije i Narodne stranke i istaknuvši razliku između jedne političke stranke i vlade jedne države, zaključio da »se od nje ne može zaiskati da se uspoređuje sa strankami, i da putevi i načini kretanja njeni i dotične stranke budu istovetni«.<sup>41</sup> Prepiska se završila u žučnom tonu i odluci Tončića da ne šalje dopise »Zatočniku« dok mu »s te strane ne bude ta usluga tražena«.<sup>42</sup> Svakako je činjenica da je vodstvo Narodne stranke istodobno djelovalo u pravcu ujedinjenja sa Slovencima unutar Monarhije kao i u pravcu daljeg ujedinjavanja Južnih Slavena izvan granica Monarhije i da su prvaci i jedno i drugo nastojanje smatrali tek sredstvom koje vodi do ujedinjenja svih Južnih Slavena.

Kermavner upravo nedopustivo pojednostavljuje kompleksno pitanje hrvatsko-srpskih odnosa i svodi ga isključivo na protutursku akciju u Bosni i Hercegovini. Međutim, u zajednički ugovorenom programu sa Kneževinom Srbijom nalaze se još neke tačke koje su bile za vođenje politike Narodne stranke vrlo važne. To je svakako i tačka u kojoj se ustanovljuje da će prema zajedničkom programu Narodna stranka voditi i svoju politiku u Monarhiji, pa je, štaviše, i tačno određeno kako se ta politika imala voditi. Prema tom programu, Narodna stranka »će izbjegavati savez s Ugarskom i Bečom da bi imala za budućnost ruke sasvim slobodne«.<sup>43</sup> To je politika nevezanja ni uz Beč ni uz Peštu, a takvu politiku je Narodna stranka zaista i vodila i po tačnoj ocjeni i samostalaca i unionista upravo je takvo vođenje politike bilo po Hrvatsku štetno.

<sup>40</sup> Vučković, n. dj., 430.

<sup>41</sup> Isto, 436.

<sup>42</sup> Isto, 438.

<sup>43</sup> Isto, 276.



Osim toga je povezanost Strossmayera sa Srbijom izvanredno oslabila njegov utjecaj u Monarhiji. Beč je budno pratio njegove veze sa Srbijom i već se 1863. u spisima obavještajnog ureda vanjskih poslova navodi da je on u doticaju s Oreškovićem.<sup>44</sup> Nadalje je austrijski konzul obavještavao iz Beograda o boravku Strossmayera u tom gradu i zaključio da mu je ondje iskazana takva pažnja, kakva nije gotovo nijednom drugom strancu.<sup>45</sup> Već u veljači 1866. ministarsko vijeće na čelu s carem raspravljalo je o Strossmayeru i Račkom. Car je bio uvjeren da bi se svakako moralo postupiti protiv Strossmayera jer on svojim političkim idejama iznevjerava dužnosti koje kao podanik Monarhije ima. Samo upozorenje Belcredija da je najprije potrebno sakupiti nepobitne dokaze o krivnji Strossmayera, odvratilo je cara od njegove namjere.<sup>46</sup> U kolovozu iste godine Strossmayer je zaista i dao svoj pristanak na zajedničko djelovanje sa Srbijom u cilju stvaranja jedne nezavisne južnoslavenske države.

Cilj zajedničkog programa sa Srbijom bio je veleizdajnički i svakako je pristanak na taj program oslabio otpor Strossmayera u času kada je car od njega zahtijevao da se založi za prihvaćanje dualističke adrese. Budući da je car zaprijetio da će i silu upotrijebiti, Strossmayer se pokorio i prema zahtjevu cara napustio domovinu u vrijeme kada je Hrvatska imala pristati uz dualizam. »Mene dakle učiniše ‚unschädlich‘ — pisao je on Mrazoviću. — Car mi naloži ili braniti njegov magjarski program, ili pako ne ići na sabor pod prijetnjom sile. Ja, dakako, da sam sili ustupio, a svoju sviest i svoje osvjeđenje nikada nikomu ustupiti neću«. Strossmayeru je bilo neobično teško pokoriti se caru pa je i pismo završio riječima: »Mili brate, ja vam dakle odlazim u Pariz, noseći dakako u srcu narod naš komu me nesmiljena sudba u tako odlučan čas ugrabi«. <sup>47</sup> Poslije povratka iz Pariza, Strossmayer je pod stalnim policijskim nadzorom a u njegovu dvoru u Đakovu bila je još u studenom 1866. izvršena i premetačina. Po uvjerenju V. Novaka, bila je i prepiska Strossmayera s knezom Mihailom predana Andrassyju te iste godine.<sup>48</sup>

Položaj Strossmayera kao đakovačkog biskupa bio je toliko ugrožen da je Andrija Brlić smatrao potrebnim upitati srpsku vladu da li bi primila Strossmayera u Beograd kao apostolskog vikara, ako bi on izgubio svoj položaj u Monarhiji. O tome je Strossmayer pisao Mrazoviću kako mu je Brlić kazao »da je u tomu obziru već ministar unutarnjih poslova upitan bio i da je dakako to odmah odbio od sebe, kazao mi također da će biti upitan glede toga i sam knez. To je nekakva preravnost koja je proti mojoj volji. Stvar kako vidite luda je i posve nepromišljena. Gdje bi Srbija imala smjelosti i mogućstva mene u Beogradu zadržati kad me Niemci i Magjari nebi trpieli ovdje gdje sam. Ludo bi bilo od mene i pomisliti na tu stvar. Čovjek čestit kad zna za dobru stvar živjeti i djelovati, znati mora za nju i trpjeti, uvje-

<sup>44</sup> A. Ivić, Arhivska građa III, Beograd 1931, 408.

<sup>45</sup> Isto, 107, 8.

<sup>46</sup> Isto, 110.

<sup>47</sup> AJA, Ostavština J. J. Strossmayera (24. IV 1867).

<sup>48</sup> Ciliga, Slom politike..., 49, 50. O Strossmayerovoj prepisci v. bilj. 17, str. 71, 72.

ren da nikada se plemenitoj stvari veće usluge nemože učiniti, nego ako se za nju čistom namjerom trpi«. <sup>49</sup>

Još osam godina kasnije (1876) Strossmayer nije bio siguran za svoj položaj i zbog toga nije niti želio prisustvovati banketu u čast Palackoga u Pragu. U vezi s tim, on je pisao Mrazoviću: »Što se tiče vaše želje, da ja i Rački idemo u Prag, nemogu je nikako odobriti. Moj vrlo prijatelju! Moj položaj još je uvijek opasan. Još i sad neprijatelji moji o tome rade kako bi me odavde krenuli«. <sup>50</sup> U isto vrijeme pisao je i Račkom kako ne bi bilo zgodno da prisustvovanjem na banketu još više razdražuje svoje neprijatelje. <sup>51</sup>

Prvaci stranke vrlo su žalili da je Strossmayer izgubio svoj utjecaj u Monarhiji i bili su uvjereni da je to velik gubitak za Hrvatsku. Miškatović je 1876. pisao Račkom da »danas žalibože tako stvari stoje, da naš biskup nemože ništa kod cara za narod korisna ostvariti. Antipatija proti njemu samo bi onda kod cara zamukla, da izvanredne opasnosti njegovu pomoć dinastiji poželjnom stvore. To je za zemlju velika nesreća, no više se izmijeniti neda, i ja sam držim da naš biskup mora ostati na svojoj liniji, da uzmak nemogući više biti koristan, bio bi na neki način sramotljiv«. <sup>52</sup>

Kermavner ne uzima uopće u obzir da se odmah u početku zajedničkog programa kao cilj zbog kojeg je upravo i potrebno da Srbija prisajedini Bosnu i Hercegovinu navodi: »[...] za stvoriti polje rada sjedinjenju sviju jugoslavenskih plemena u jednu saveznu državu«. <sup>53</sup> Ova misao je i pokretala narodnjake i davala im energiju da rade na pripremama za prisajedinjenje tih pokrajina Srbiji.

Rad na stvaranju zajedničke južnoslavenske države bio je veleizdajnički i pitanja u vezi s tim radom nisu se mogla javno raspravljati niti se o njima moglo pisati. Takav rad obavljao se uglavnom usmenim porukama, kako to pokazuje i poruka Strossmayera namjesniku Ristiću iz 1871. Razgovor je posredovao J. Tončić a Strossmayer mu je predao i pismo za Ristića u kojem se zaista radi samo o prisajedinjenju dijelova Bosne i Hercegovine Srbiji. Međutim, osim pisma Strossmayer je poslao preko Tončića i usmenu poruku Ristiću, a ta je već imala sasvim drugačije značenje. Posve slučajno je ostala i zabilježena, jer ju je Tončić priopćio u pismu Ristiću. Poruka je glasila: »Ne samo da mi nećemo srbskoj vladi nikakvih zapreka na putu staviti izvršenju njezine zadaće, ne samo da mi nećemo joj ometati da k sebi pridruži Bosnu i Ercegovinu, nego mi ćemo ju moliti da, ako je ikako moguće, i nas primi«. <sup>54</sup>

Prema Kermavneru, narodnjaci su zapravo bili veliki idealisti koji su posve nesebično i jedino o tom nastojali kako bi se Srbija što više uvećala i ojačala, a da kraj toga nisu uopće ni pomišljali da bi ta činjenica u bilo kojem pravcu mogla promijeniti i njihov vlastiti položaj. Ograničivši tako hrvatsko-srpske odnose isključivo na protutursku akciju u Bosni i Hercegovini, Kermavner je nadalje zaključio da djelatnost Narodne stranke nije uop-

<sup>49</sup> AJA, Ostavština J. J. Strossmayera.

<sup>50</sup> Isto (18 IV 1876).

<sup>51</sup> F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer II, 14.

<sup>52</sup> AJA, Ostavština F. Račkog.

<sup>53</sup> Vučković, n. dj., 273.

<sup>54</sup> Isto, 445, 6.

će prelazila granica opozicionalstva prema Beču i Pešti (256). Međutim, da se radilo i samo o prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Srbiji — ni ta činjenica ne bi bila tako bezazlena kako to K. misli. Svakako se ne može reći da je politika Narodne stranke bila neko »kvietistično pričakovanje« događaja u dalekoj budućnosti, kako to netačno Kermavner tvrdi (257), nego je stranka u tom pravcu razvila i djelatnost koja se teško može uvrstiti u okvir pukog opozicionalstva. U Krajini i Dalmaciji djelovali su tajni odbori a u ožujku 1867. osnovan je, kako je već napomenuto, i glavni odbor u Zagrebu kojem je na čelu bio Mrazović a čija zadaća je bila da koordinira sav taj ilegalni rad. Odbor u Zagrebu bio je podvrgnut centralnom odboru »za ujedinjenje sviju južni Slavena u jednu samostalnu državu« u Beogradu.<sup>55</sup> Centralni odbor u Beogradu finansirao je ovu tajnu djelatnost i upravljao njome. Svakako je austrijskim vlastima ova aktivnost izgledala prije veleizdajnička nego li »opozicionalna« i njezini agenti su je budno pratili i o njoj izvještavali čak i samog Beusta. Zbog svoga geopolitičkog položaja, Bosna i Hercegovina bile su neophodne Monarhiji, jer bi posjed Dalmacije bio ugrožen ako bi one došle pod vlast jedne strane države. Sav taj ilegalni rad zabrinuo je najviše krugove Monarhije i 1867. je u Beograd »dolazio u tajnoj misiji od strane g. Beusta i samog cara austrijskog« Edmund Zichy da pokuša odvratiti kneza Mihaila od te aktivnosti.<sup>56</sup>

Što se tiče narodnjaka, to je Orešković tačno izrazio cilj zbog kojeg su oni djelovali i izvrgavali se opasnostima, a taj je bio: »kako bi i samoj Trojednoj kraljevini put pridruženju izravnali, ako bi se Austriji ponovio sukob od 1848. godine, kao što se to vidi neizbježno«.<sup>57</sup>

---

<sup>55</sup> Isto, 283.

<sup>56</sup> Isto, 259.

<sup>57</sup> Isto, 263.

H I S T O R I J S K I  
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

---

Redakcioni odbor:

*KONSTANTIN BASTAIĆ*

*IVAN KAMPUŠ*

*OLEG MANDIĆ*

*BERNARD STULLI*

*JAROSLAV ŠIDAK*

*Glavni i odgovorni urednik:*

*JAROSLAV ŠIDAK*

IZDAJE  
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE  
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.